

II. ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΣΜΟΣ ΚΑΙ ΜΕΣΑΙΩΝΑΣ

1. Χριστιανισμός

Στον κόσμο των ελληνιστικών χρόνων και των εξελληνισμένων ρωμαϊκών γεννήθηκε ο χριστιανισμός. Ο κόσμος, τον οποίο αντίκρυσε μπροστά του είναι γεμάτος από μεγάλες κοσμοθεωρητικές -θρησκευτικές αντιθέσεις, που είναι βέβαιο ότι ως εσωτερικές εντάσεις συνέβαλαν στην προετοιμασία του εδάφους για την εμφάνισή του. Χαρακτηριστικά γνωρίσματα της ελληνιστικής εποχής δεν είναι μόνον η επιδίωξη μιας πολύ πλατιάς εξουσίας και εξωτερικής λαμπρότητας, αλλά και η βίωση της ατμόσφαιρας ενός κόσμου που καταστρέφεται καθώς και οι σκέψεις για τη σωτηρία του. Διαπιστώνουμε εδώ, εκτός από μια επιφανειακή, νόθα λατρεία θεών και καισάρων, την επάνοδο του ανθρώπου στον εσωτερικό του κόσμο (όπως συμβαίνει π.χ. στη Στοά) καθώς επίσης το ξέσπασμα μιας ανθρωπιστικής ιδεολογίας, που βλέπει τον άνθρωπο τόσο στο πρόσωπο του ελεύθερου, όσο και σ' αυτό του σκλάβου. Διαπιστώνουμε ακόμη μια ιδιαίτερη εκτίμηση του ατομικού και συχνά επίσης σημεία κόπωσης και παραίτησης, ενώ παράλληλα κάνει άμεση την παρουσία της δίπλα στην επιδεικτική συσσώρευση των αγαθών η απελπιστική αθλιότητα των μαζών και η απόγνωση των ξεριζωμένων. Όλα αυτά αναμφίβολα συμβάλλουν την εποχή εκείνη στην έντονη αποδοχή της χαρούμενης πρεσβείας της αγάπης του Θεού και της εν Χριστώ σωτηρίας - αλλά αυτήν την αποδοχή δεν μπορεί κανείς να την αποδώσει μόνον σ' αυτά τα αίτια. Οι άνθρωποι καταλαμβάνονται τώρα πολύ περισσότερο από μια δύναμη που τους δίνει ένα άγνωστο μέχρι στιγμής σθένος και μια νέα σχέση με τον

κόσμο. Για κείνους που καταλαμβάνονται από το χριστιανικό πνεύμα και ζουν πλέον ολοκληρωτικά μέσα στα πλαίσια της χριστιανικής κοινότητας, αρχίζει μια καινούργια ύπαρξη. Ακόμη κι αν στην πατρογονική κοινωνία η μαζική «εσχατολογική» αναμονή (αναμονή της συντέλειας του κόσμου) εξακολουθεί να παίζει μεγάλο ρόλο, πιστεύεται δηλαδή ότι ο Χριστός θα επανέλθει σε σύντομο χρονικό διάστημα για την οριστική εγκαθίδρυση της βασιλείας του Θεού στη γη, παρ' όλα αυτά το αποφασιστικό σημείο ακόμη και τότε είναι τούτο, ότι όποιος βαπτίζεται στο όνομα του Χριστού και ακολουθεί τη διδασκαλία του, ήδη εδώ, σ' αυτή τη γη, είναι κοινωνός του θεϊκού του πνεύματος και με τον τρόπο αυτό *αίρεται πάνω από τον κόσμο*. Από τη στιγμή που έχει δεχθεί το κάλεσμα της αγάπης του Θεού αποκτά αυτόματα διπλό τρόπο ύπαρξης: σωματικά και ψυχικά εξακολουθεί να βρίσκεται εδώ, στο γήινο κόσμο, παράλληλα όμως είναι και «πνευματικός» άνθρωπος, πολίτης δηλαδή στο βασίλειο του θεϊκού πνεύματος. Ζει ακόμη τη ζωή των υποχρεώσεων, της χαράς, της ευτυχίας και των αναγκών αυτού του κόσμου, αλλά όλ' αυτά έχουν χάσει γι' αυτόν τη βαθιά τους σημασία. Αυτή η γήινη πραγματικότητα - ο κόσμος επίσης των ιδεών και ολόκληρος ο πολιτισμός - δεν αποτελεί πια το ύστατο, το ύψιστο· έχει κατ' ουσίαν ήδη υπερβαθεί και οι διακρίσεις που κάνει δεν είναι πλέον καθοριστικές εκεί όπου η προσοχή επικεντρώνεται στην εσωτερικότητα, αποχωρισμένη από τον κόσμο ύπαρξη του μεμονωμένου ανθρώπου. Ο άνθρωπος έχει την αίσθηση ότι μόνον ο Θεός μέσω του Χριστού βλέπει με ριζοσπαστικό τρόπο πέρα για πέρα τα ενδόμυχα της ψυχής του και τον κρίνει, και ταυτόχρονα ότι τον λυτρώνει από την απομάκρυνση από το Θεό και από μια ενοχή που δεν εξαλείφεται με ανθρώπινα μέσα. Έτσι, η ανθρώπινη ζωή γίνεται ως επί το πλείστον *κατανοητή από τη σκοπιά της αμαρτίας και του ελέους*, με τρόπο δηλαδή που ήταν τελείως άγνωστος για το πνεύμα της αρχαιότητας. Όλες οι υποχρεώσεις, οι κανόνες, οι αξίες και τα καθήκοντα, αλλά και οι ανάγκες και οι δυσάρεστες παρεμβολές στην ανθρώπινη φυσική ζωή ωχριούν εδώ στην αντιδιαστολή τους με τούτο το

μοναδικό γεγονός, ότι ο άνθρωπος είναι δημιούργημα του Θεού.

Ο άνθρωπος αντιμετωπίζεται από το Θεό όχι ως αστός ή χειρώνακτας, Έλληνας ή Ρωμαίος, άνδρας ή γυναίκα, αλλά μόνον ως άνθρωπος, ως δημιούργημα και μαθητής του Κυρίου. «Όσοι γάρ εις Χριστόν ἐβαπτίσθητε, Χριστόν ἐνεδύσασθε. οὐκ ἐνι Ἰουδαῖος οὐδέ Ἕλλην, οὐκ ἐνι δούλος οὐδέ ἐλεύθερος, οὐκ ἐνι ἄρσεν καὶ θῆλυ· πάντες γάρ ὑμεῖς εἰς ἓστε ἐν Χριστῷ Ἰησοῦ.» (Προς Γαλάτας, 3, 27/28). Με τα λόγια αυτά εκφράζεται κάτι πολύ περισσότερο από μια ανθρωπιστική ιδέα ή μια κοινωνική συμπεριφορά, ακόμη κι αν μέσα τους κρύβονται και τα δύο αυτά. Αυτό το πνεύμα του Ιησού ανυψώνει αδιάκοπα τον άνθρωπο πάνω από κάθε φυσική κατάσταση, πάνω από κάθε γήινη φροντίδα και απασχόληση, δίνει τη συνείδηση μιας ύστατης εσωτερικής ελευθερίας απέναντι στον κόσμο, παρά το γεγονός ότι υπάρχει κανείς μέσα σ' αυτόν τον εφήμερο κόσμο των φροντίδων και της στενοχώριας. Και μάλιστα η ελευθερία αυτού του είδους και η αίσθηση της ασφάλειας απέναντι στον κόσμο, που πραγματοποιούνται με τη συμμετοχή στο πνεύμα του Χριστού, δεν είναι υπόθεση μιας φιλοσοφικής διανόησης, δεν είναι ο τρόπος ύπαρξης του σοφού ή του διανοούμενου, αλλά μέσω της πίστης στο Χριστό είναι δυνατή για τον καθένα, ακόμη και για τον πιο απλό άνθρωπο και μάλιστα ακριβώς γι' αυτόν. Ο ίδιος ο Θεός έφθασε στην κατάσταση της δουλείας και της φτώχειας, πέρασε μέσα από όλα τα πάθη· έτσι ακριβώς κάθε δούλος και κάθε φτωχός γίνεται δεκτός από το Θεό. Και τούτο δεν είναι υπόθεση αυτεπίγνωσης που αποκτιέται από τον ίδιο τον άνθρωπο, αλλά χάρις που απονέμεται μόνον από το Θεό.

Αυτή η οξεία έμφαση στο προπατορικό αμάρτημα του ανθρώπου και στη θεία χάρις καθώς και στην υπερβατικότητα του ζωοποιού θείου πνεύματος και σαν συνέπεια όλων αυτών η σχετική αδιαφορία απέναντι στον κόσμο, είναι το ένα από τα στοιχεία που συνδέονται με το χριστιανισμό. Το άλλο όμως είναι τούτο: το πνεύμα του Χριστού, που παρακινεί σε δράση το Χριστιανό, είναι πνεύμα της αγάπης και πρέπει να αποδει-

κνύεται ως τέτοιο. Ο άνθρωπος οφείλει τώρα να ζει «για χάρη του Χριστού» με τους άλλους και για τους άλλους, πρέπει τόσο στο δικό του, όσο και στον εσωτερικό κόσμο των άλλων να αφήσει εκείνο το πνεύμα να γίνει τέτοια δύναμη, ώστε να κυριεύσει ολόκληρο τον κόσμο. Γνώρισμα του χριστιανικού πνεύματος θα πρέπει να αποτελεί λοιπόν όχι μόνον η υπέρβαση του κόσμου, αλλά και η ορθή δράση μέσα σ' αυτόν τον κόσμο. Η δράση αυτή δε συνιστά για τον Χριστιανό το τέλος, αλλά το έδαφος της δοκιμασίας· δεν μπορεί να επιδοθεί ολοκληρωτικά σ' αυτήν, αλλά δεν μπορεί εξίσου και να παραιτηθεί απ' αυτήν. Η σχέση του βέβαια με τις φυσικές-γήινες επιδιώξεις και τα αντίστοιχα επιτεύγματα χαρακτηρίζεται από μια ένταση που δεν είναι δυνατό να αρθεί. Παρ' όλα αυτά αναγνωρίζει -θέτοντας βέβαια αποφασιστικούς περιορισμούς - τη γήινη τάξη πραγμάτων και τις γήινες αξίες (π.χ. οικογένεια, κράτος, πολιτισμός, επιστήμη, τέχνη), και η δραστηριότητά του σ' αυτούς τους τομείς εμφορείται από τη δύναμη που του παρέχει το επουράνιο θείο πνεύμα: Ναι, γι' αυτό ακριβώς μπορεί η δράση του μέσα στον κόσμο να είναι τόσο βαθιά και τόσο ευλογημένη, γιατί ο ίδιος αίρεται πάνω απ' αυτόν, δε γίνεται εύκολα δέσμιός του και δεν εναποθέτει σ' αυτόν τις προσδοκίες της έσχατης πλήρωσης. «Όπως ένα αστέρι, αναγκασμένο από τη λάμψη που περιέχει, φωτίζει ένα σκοτεινό κόσμο, ακόμη κι αν δεν υπάρχει καμιά προοπτική να προαναγγείλει μια μεγάλη ημέρα που πρόκειται να ανατείλει πάνω από τον κόσμο αυτόν, έτσι ακριβώς και αυτοί που έχουν ήδη οδηγηθεί στη λύτρωση οφείλουν να αφήσουν να φεγγοβολήσει το φως της βασιλείας του Θεού στη γη» (Albert Schweitzer). Όλες οι γήινες αξίες, αν ιδωθούν από τη σκοπιά αυτή, δεν εκπροσωπούν πλέον τις τελικές αξίες για τον άνθρωπο και ούτε μπορούν να του προσφέρουν τη λύτρωση και την τελική ασφάλεια. Αλλά οφείλει, ακριβώς ως Χριστιανός που είναι πεισμένος για το γεγονός ότι είναι αμφίβολες, να ευδοκιμήσει σε σχέση μ' αυτές τις αξίες και στο πνεύμα της αγάπης να παράσχει και ο ίδιος την προσωπική του συνεισφορά. Και δεδομένου ότι καμιά εργασία δεν είναι ευτελής για το σκοπό αυτό, παρουσιάζεται τούτο το

φαινομενικά παράδοξο, ότι από τον χριστιανισμό, που ζει από την υπερβατικότητα και με βάση τη θεϊκή εντολή της ευδοκίμησης και της ζωής της αφιερωμένης στον πλησίον, προκύπτει για παράδειγμα μια *καθοσίωση της εργασίας*, και μάλιστα της χειρωνακτικής, τέτοια που η αρχαιότητα - με εξαίρεση κάποιες τάσεις των Κυνικών - δεν είχε γνωρίσει. Η αρχαιότητα περιφρονούσε παντελώς την εργασία· ιδιαίτερα η χειρωνακτική εργασία κρινόταν ως ανάξια για έναν ελεύθερο άνδρα και στην πραγματικότητα πρόπευσα μόνον στους σκλάβους και τις γυναίκες. Η «ευγενής Μούσα» βρισκόταν πολύ πιο πάνω απ' αυτήν.

Έτσι, ο χριστιανισμός εισάγει στον τότε κόσμο ανάμεσα στα άλλα μια ριζοσπαστική εμβάθυνση της αρχής της εσωτερικότητας και της ανθρωπιστικής ιδέας καθώς και μια υψηλή ηθική της εργασίας. Ωστόσο αυτές οι τόσο σημαντικές για την ιστορία του πνεύματος και της μόρφωσης τάσεις δεν επιτρέπεται να αντιμετωπισθούν ως κάποιο *ιδιαίτερο ζήτημα*, αλλά πρέπει να συναρτηθούν προς το *πραγματικό κέντρο ακτινοβολίας*, προς τη *θεϊκή πρεσβεία της αγάπης*, που υπερβαίνει τον κόσμο και ταυτόχρονα τον διαπερνά, προς το πνεύμα δηλαδή του Χριστού. Ο χριστιανισμός, σε κάθε περίπτωση, δείχνει σύμφωνα με τη φύση του ότι απέχει από κάποια ριζική ένωση με τον κόσμο και τον πολιτισμό. Όποιος όμως θα έκανε λόγο για κάτι τέτοιο, όχι μόνον θα ερχόταν αντιμέτωπος με τα χριστιανικά πολιτιστικά επιτεύγματα της ιστορίας, αλλά θα είχε επίσης εκτιμήσει λανθασμένα τη δύναμη που κρύβεται πίσω από αυτά. Το τόσο πλούσιο σε συνέπειες για την ιστορία του πνεύματος, το για τον τότε κόσμο τόσο επαναστατικό στοιχείο στο χριστιανισμό είναι, ότι εδώ η διάσταση ανάμεσα στο γήινο - κοσμικό και το θείο-αιώνιο είναι τεράστια και ότι αυτή η άρση πάνω από τα πράγματα του κόσμου κάτω από την επίδραση του ήθους της αγάπης μεταβάλλεται παρολαυτά άμεσα σε ενδοκοσμική δραστηριότητα. Με τον τρόπο αυτό λοιπόν υπεισέρχονται σε ολόκληρο το πεδίο της ζωής κίνητρα και γόνιμες εντάσεις, τέτοιες που η αρχαιότητα δεν είχε γνωρίσει. Από το έδαφος του εξελιγμένου ρωμαϊκού-ελληνιστικού πο-

λιτισμού εκβλαστάνει με τον χριστιανισμό μια δύναμη ζωής, που παρά το γεγονός ότι δεν μπορεί να συνάψει πλήρη ειρήνη ούτε μ' αυτόν ούτε με *οποιοδήποτε* άλλο πολιτισμό, αποτελεί η ίδια δημιουργό πολιτιστικής ζωής. Και για να εξασφαλίσει γενικά την ύπαρξή της και να γίνει δύναμη ζωής και παγκόσμια θρησκεία πρέπει να έρθει σε αντιπαράθεση με τον εξελιγμένο πολιτισμό της όψιμης αρχαιότητας. Η χριστιανική κοινότητα, της οποίας το πνεύμα εξακολουθούσε να συνπροσδιορίζεται σε μεγάλο βαθμό από την *προσδοκία της συντέλειας* του κόσμου, κατά τον πρώτο και δεύτερο αιώνα δείχνει τέλεια αδιαφορία προς την πολιτιστική ζωή της εποχής. Πιστεύει ότι η παρουσία των πραγμάτων αυτού του κόσμου είναι πρόσκαιρη και ότι δεν αξίζει πια να έρχεται κανείς σε βαθύτερη επαφή με τις μεγάλες δυνάμεις του πολιτισμού. Όταν όμως η εσχατολογική της προσδοκία δεν εκπληρώνεται και ο χριστιανισμός επιβάλλεται σιγά - σιγά στο ρωμαϊκό κράτος και από τη μια πρέπει να καταστήσει ακόμη πιο στέρεα τη διδασκαλία του ενώ από την άλλη δεν μπορεί παρά να δημιουργήσει τη δική του εκκλησιαστική τάξη και διοίκηση, τα δικά του ήθη και τη δική του παράδοση, εξαναγκάζεται να τοποθετηθεί θετικότερα τόσο απέναντι στους ελληνιστικούς χρόνους, όσο και απέναντι σε ολόκληρη την αρχαιότητα. Η μεγάλη εξελικτική πορεία από τους πλέον παλαιούς Πατέρες της Εκκλησίας μέχρι τους εκπροσώπους της περιόδου ακμής της σχολαστικής φιλοσοφίας, δηλαδή από τον Τερτυλλιανό, τον Κλήμεντα τον Αλεξανδρέα και τον Ωριγένη μέσα από τον Αυγουστίνο μέχρι το Θωμά τον Ακινάτο, μπορεί να θεωρηθεί ως μια ολοένα και πιο περιεκτική και ολοένα πιο θετική αντιπαράθεση του χριστιανισμού με την αρχαιότητα και γενικά με το φυσικό κόσμο. Εντούτοις η πορεία αυτή δεν είναι ευθύγραμμη. Στους πρώτους αιώνες εξακολουθούν να υπάρχουν ισχυρές δυνάμεις που πιέζουν προς την κατεύθυνση της φυγής από τον κόσμο (ασκητικό ιδεώδες, εμφάνιση του μοναχισμού)· ταυτόχρονα όμως ενισχύεται ολοένα και περισσότερο η άλλη κατεύθυνση, η οποία, επιστρέφοντας στον Πλάτωνα (Αυγουστίνος) και στη συνέχεια ιδιαίτερα στον Αριστοτέλη (σχολαστικοί), αναγνωρίζει ένα σχετικό δικαίωμα

στα εγκόσμια, στην οικογένεια, το επάγγελμα, το κράτος, την κοινωνία, την επιστήμη κ.λπ., και τα εντάσσει στέρεα σε μια ενιαία κλιμακωτή διάταξη των μορφών ζωής και των πνευματικών αγαθών, μια διάταξη στην οποία ακόμη και ο ασκητισμός κατέχει τη συγκεκριμένη του θέση. Σ' αυτήν την οικουμενική διαβάθμιση ολοκληρώνεται η μεσαιωνική-χριστιανική κοσμοθεωρία και η μεσαιωνική διάρθρωση των διαφόρων βιοτικών σφαιρών. Η ένταση ανάμεσα στο χριστιανισμό και τον πολιτισμό φθάνει στο επόγειό της στους πρώτους χριστιανικούς αιώνες, ενώ η σχέση τους θα γίνεται στη συνέχεια πιο αρμονική μέχρι την περίοδο ακμής της σχολαστικής φιλοσοφίας. Στη Μεταρρύθμιση όμως το μεγάλο χάσμα επανεμφανίζεται. Είναι χαρακτηριστικό ότι οι μεν πρώιμοι χριστιανοί στοχαστές ανάγονται με ευχαρίστηση στο δυισμό του Πλάτωνα, οι δε μεταγενέστεροι, και ιδιαίτερα οι σχολαστικοί, στον αρμονικότερο Αριστοτέλη.

Σ' αυτή τη γενική εξέλιξη αντιστοιχεί και ο χαρακτήρας τόσο της χριστιανικής σκέψης γύρω από τη μόρφωση όσο και της χριστιανικής εκπαίδευσης. Το νόημα της χριστιανικής αγωγής συνίσταται στο να οδηγήσει τον άνθρωπο στην εν Χριστώ σωτηρία της ψυχής του. Βέβαια, η ανθρώπινη αγωγή δεν έχει παρά μόνο τη δυνατότητα να βοηθά στο να προετοιμάζεται το έδαφος για το χριστιανικό πνεύμα, δεδομένου ότι το πνεύμα αυτό, όντας σαν τέτοιο θεία χάρη, δεν μπορεί να αφυπνισθεί άμεσα από την αγωγή, αλλά ούτε και συνιστά αποτέλεσμα των ανθρώπινων ενεργειών. Καθετί που στην αγωγή δεν υπηρετεί άμεσα τη θρησκευτική ζωή δεν μπορεί παρά να αποτελεί δευτερεύον ζήτημα, που θα πρέπει κατά κάποιον τρόπο να πάρει τη θέση που του αναλογεί. Έτσι, για το χριστιανό στοχαστή του 2ου μ.Χ. αιώνα συνιστά σοβαρότατο ζήτημα το αν ο Χριστιανός επιτρέπεται γενικά να επιδιώκει την ελληνική μόρφωση με τον τρόπο που τη μεταδίδουν τα ρωμαϊκά σχολεία. Ο Τερτυλλιανός (γύρω στο 200) αρνείται κατηγορηματικά την ενασχόληση μ' αυτήν καταδικάζοντάς την ως καθαρή ειδωλολατρεία. Αλλά την ίδια σχεδόν εποχή ο Κλήμης ο Αλεξανδρεύς εργάζεται στην Αλεξάνδρεια προς την κατεύθυνση της

μετατροπής των ελληνιστικών σχολών ρητορικής σε χριστιανικές κατηχητικές σχολές (Katechetenschulen). Εφόσον τα παλαιά μορφωτικά περιεχόμενα δεν αντιτίθενται άμεσα στο γεγονός της αποκάλυψης και ο άνθρωπος δεν αφιερώνεται ολοκληρωτικά σ' αυτά, τούτα κατά τη γνώμη του δεν είναι επικίνδυνα· πιστεύει αντίθετα ότι με τον τρόπο τους οδηγούν ακριβώς στο Χριστό. Στο πρόσωπο του μαθητή του, του Ωριγένη, συναντάμε αργότερα έναν ήδη έξοχα πεπαιδευμένο και σπουδαίο χριστιανό δάσκαλο και ερευνητή. Η κατηχητική σχολή της Αλεξάνδρειας, που προήλθε από τη ρητορική σχολή και στην οποία διδάσκει, πετυχαίνει ήδη να εισάγει το αρχαίο μορφωτικό αγαθό στη χριστιανική ατμόσφαιρα και να συμβάλει έτσι στην προετοιμασία του εδάφους για μια καθολική χριστιανική πνευματική καλλιέργεια και παιδεία. Ο Ωριγένης θεωρεί ότι η γνώση και η εκπαίδευση του πνεύματος, όταν χρησιμοποιούνται με τον ορθό τρόπο δε βλάπτουν τη σωτηρία της ψυχής, καθώς και ότι τότε μόνον μπορούν να οδηγήσουν κάποιον στη γνήσια μόρφωση, όταν αυτός ζει στο πνεύμα του Ευαγγελίου. Η χριστιανική Εκκλησία εξελίσσεται λοιπόν στους αιώνες που ακολουθούν σε μια ολοένα και μεγαλύτερη μορφωτική και πολιτιστική δύναμη. Σε ολόκληρη την αυτοκρατορία οι φιλοσοφικές σχολές και οι σχολές ρητορικής μετατρέπονται σταδιακά σε κατηχητικές και θεολογικές σχολές. Και τα μοναστήρια επίσης συμβάλλουν ως χώρος παιδείας και σχολικής εκπαίδευσης ήδη κατά τους χρόνους αυτούς στην καλλιέργεια των κλασικών σπουδών. Χαρακτηριστικό όμως για την εποχή αυτή των ριζικών μεταβολών και για τον πρώιμο Μεσαίωνα είναι το γεγονός ότι μόνον για τον κλήρο αναπτύσσεται μια σχολική εκπαίδευση.

Αλλά και ο Αυγουστίνος (534-430), ο οποίος επηρεάζει αργότερα σε μεγάλο βαθμό τον πρώιμο σχολαστικισμό, τοποθετείται επίσης θετικά απέναντι στις επιστήμες και τη μόρφωση. Αντιλαμβάνεται την ιστορία ως ένα μεγάλο αγώνα ανάμεσα στη θεία και την κοσμική-δαιμονική αρχή και δημιουργεί με τον τρόπο αυτό μια εκτενή χριστιανική φιλοσοφία και θεολογία της ιστορίας. Στις επιστήμες και στη μόρφωση

διακρίνει όπως είναι φυσικό κινδύνους, ενώ παράλληλα τονίζει διαρκώς τη μεγάλη διάσταση ανάμεσα στον άνθρωπο και το Θεό και θεωρεί τη γη «ξένη» για το χριστιανό άνθρωπο. Η μόρφωση δεν πρέπει ποτέ να θεωρείται αυτοσκοπός γιατί τότε καταντά ριψοκίνδυνο παιχνίδι. Και αυτός που από εξωτερικά ή εσωτερικά αίτια δεν είναι ικανός για την ανώτερη μόρφωση δε σημαίνει ότι απέχει περισσότερο από το Θεό. Αυτό που απαιτείται από όλους είναι η θρησκευτική αφοσίωση. Αλλά αυτός που μπορεί να φθάσει στο επίπεδο μιας πιο περιεκτικής μόρφωσης δεν πρέπει να θάψει το ταλέντο του, και γι' αυτόν η φιλοσοφία και η επιστήμη της αρχαιότητας μπορούν να αποτελέσουν επίσης ένα προαύλιο της θρησκευτικής περιοχής. Στο πνεύμα αυτό οι «artes liberales» καθίστανται το προστάδιο της ολοκληρωμένης θρησκευτικής αγωγής και παιδείας.

Klemens v. Alexandrien, *Ausgew. Schriften*, hrsg. v. H. Kanz (Schö 1967). Augustins »Bekenntnisse« und »Über den Gottesstaat« (Auswahl, 1965) »Der Lehrer«, hrsg. v. Perl (Schö 1964). (Οι συντομογραφίες των εκδόσεων των πηγών διευκρινίζονται στο βιβλιογραφικό παράρτημα).

2. Μεσαίωνας

Μετά την κατάρρευση της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας κάτω από την ορμή της μετανάστευσης των λαών - και βέβαια όχι μόνον εξαιτίας της - η εικόνα που αρχικά παρουσιάζεται είναι σαν να είχαν ταυτόχρονα αφανισθεί ο παλιός ενιαίος χαρακτήρας της μόρφωσης και οι παλιές δυνάμεις του πολιτισμού. Αλλά από το χάος της μετανάστευσης των λαών σχηματίζεται σιγά -σιγά μέσα σε διάστημα μιας περίπου χιλιετίας μια καινούργια μεγάλη εξωτερική και εσωτερική ενότητα, της οποίας αποφασιστικές μορφοποιητικές δυνάμεις αποτελούν ο χριστιανισμός και η αρχαιότητα. Το κέντρο βάρους αυτής της καινούργιας ευρωπαϊκής ενότητας, της «Δύσης», μετατοπίζεται προς το βορρά και ο χαρακτήρας της δέχεται ισχυρή επιρροή από το νεανικό σφρίγος των τότε ακόμη πρωτόγονων και αδιαφοροποιήτων γερμανικών λαών. Οι λαοί αυτοί συναρπάζονται από τα περιεχόμενα του αρχαίου πολιτισμού και της χριστιανικής πίστης, από τη ρωμαϊκή ιδέα του κράτους και το χριστιανικό ήθος καθώς επίσης από την ελληνική ιδέα για την επιστήμη και τη μόρφωση, και μέσα από μια μακρά διαδικαστική πορεία αυτοαγωγής και εσωτερικής αντιπαράθεσης συνθέτουν όλα τούτα με τον προσωπικό τους τρόπο, προσλαμβάνοντας και μελετώντας ως επί το πλείστον στους πρώτους αιώνες της εποχής τα περιεχόμενα και τις μορφές, τροποποιώντας αυτόνομα και αναπτύσσοντας περαιτέρω τα στοιχεία αυτά στους μετέπειτα αιώνες.

Ταυτόχρονα μορφοποιείται - οι μεταβολές, όπως είναι αυτονόητο, δεν είναι δυνατό να αναφερθούν εδώ λεπτομερειακά - η ενότητα της εποχής του Μεσαίωνα. Ήδη το κίνημα του ρομαντισμού χαρακτήρισε το Μεσαίωνα ως ένα μεγάλο «οργανισμό», ενώ στην ίδια την πράξη διαφαίνεται σε όλους τους

τομείς μια μεγάλη, ενιαία τάξη ζωής. Όλα τα φαινόμενα διαρθρώνονται σε μια μεγάλη ολότητα. Από τη ρωμαϊκή ιμπεριαλιστική σκέψη, από χριστιανικά μοτίβα και γερμανικές παραδόσεις, γεννιέται ένα *οικουμενικό φεουδαρχικό κράτος*, που δημιουργεί μια γιγαντιαία *κλιμακωτή διάταξη των εξουσιαστικών σχέσεων*. Σ' αυτήν τη φεουδαλική δομή κράτους και κοινωνίας ο μικρός φεουδάρχης είναι με τη σειρά του άρχων υποτελής σε ένα μεγαλύτερο φεουδάρχη, έτσι ώστε να προκύπτουν πολλοί ενδιάμεσοι εξουσιαστικοί φορείς που ξεκινούν από τη μάζα των δούλων, τους ανελεύθερους υπηρετικούς ακολούθους των τσιφλικιών (*Ministerialen*), τους μικρούς ιππότες, τους ελεύθερους, τους κόμητες και άρχοντες, τους τοπάρχες των παραμεθορίων περιοχών, τους επισκόπους και τους ηγούμενους μεγάλων περιοχών, και φθάνουν μέχρι τον αυτοκράτορα, που είναι και ο ύπατος φεουδάρχης. Δεδομένου όμως ότι δεν είναι μόνον η εξουσία που ιεραρχείται και ρυθμίζεται, αλλά παράλληλα δημιουργούνται προσωπικές σχέσεις πιστής υπακοής, είναι εφικτή παρά το αποκεντρωτικό σύστημα εξουσίας η ηγεμονία και η επιβολή της τάξης σε εκτεταμένες περιοχές. Η φεουδαλική αποκέντρωση συντονίστηκε με τέτοιο τρόπο, ώστε σ' ολόκληρη την αυτοκρατορία να παραμένουν το συγκοινωνιακό δίκτυο ακόμη υπανάπτυκτο, το σύνολο της δημόσιας ζωής και η κρατική διοίκηση υποτυπωδώς μόνον οργανωμένα και η οικονομία στο *επίπεδο ανταλλαγής φυσικών προϊόντων*. Όλες αυτές οι συνθήκες επιτρέπουν να δημιουργηθεί στον πολιτικό, οικονομικό, πνευματικό και κοινωνικό τομέα στο σύνολό τους μια ιδιαίτερα ισχυρή δομή, μια διαυγής *διαβάθμιση* και διάκριση των τάξεων, οι οποίες εμφανίζουν ταυτόχρονα διαφορετικές τοποθετήσεις απέναντι στα πράγματα, διαφορετικές μορφές ζωής, διαφορετικές μεθόδους και επίπεδα μόρφωσης. Σε όλους τους τομείς της ζωής διακρίνεται κατά τη διάρκεια του Μεσαίωνα το *συντεχνιακό στοιχείο*: Τούτο σημαίνει πως ο άνθρωπος θεωρεί τον εαυτό του μέλος μιας συγκεκριμένης κοινότητας, συνδεδεμένο μ' αυτήν με στέρεους δεσμούς και πως, καθώς η «κοινωνική του θέση» είναι προκαθορισμένη, εμφορείται από το πνεύμα της και καθορίζεται

απ' αυτό. Οι συντεχνιακές δυνάμεις παίζουν λοιπόν αναπόφευκτα έναν ιδιαίτερα μεγάλο ρόλο στη διάρκεια της εποχής αυτής, καθώς καθορίζουν την πνευματική ζωή και την εκπαίδευση, τη διαμόρφωση της σκέψης και τη διάπλαση της προσωπικότητας. Τα ήθη και η παράδοση επέχουν, εδώ, τη θέση μιας δεσπόζουσας, αδιαφιλονίκητης αυθεντίας. *Η επίδραση* ως εκ τούτου που ασκούν οι δυνάμεις που καθορίζουν την εποχή, είναι όχι τόσο επίδραση εξωτερική και προγραμματισμένα οργανωμένη, απευθυνόμενη στη νόηση, αλλά περισσότερο «οργανική», απορρέουσα από την ίδια την εποχή και τους ανθρώπους της ως αυτονόητη ατμόσφαιρα ζωής, και απευθυνόμενη πρωταρχικά στην ψυχή, στη βούληση και την πράξη. Αυτοί οι τρεις τελευταίοι παράγοντες είναι που διαμορφώνουν όχι τόσο τη νόηση, όσο, πολύ περισσότερο, τις στάσεις των ανθρώπων και μάλιστα με τρόπο, ώστε να εξασφαλίζεται σ' αυτές ιδιαίτερη διάρκεια. Βέβαια οι ίδιοι αυτοί παράγοντες κατά κανέναν τρόπο δεν καθιστούν ομοιόμορφους τους ανθρώπους· ο μεμονωμένος όμως άνθρωπος δε φθάνει εξίσου στο σημείο να επιφέρει για την ατομικότητά του. Κανονιστική δύναμη δεν αποτελεί το ατομικό, αλλά ο τύπος (*Typus*). Θα μπορούσε να ειπωθεί ότι μέσα σ' αυτή τη μεσαιωνική μορφή ζωής το άτομο δεν έχει φθάσει ακόμη στο σημείο να συνειδητοποιήσει τον εαυτό του. Τούτο θα συμβεί για πρώτη φορά αργότερα, με την έναρξη της εποχής της Αναγέννησης.

Η ζωή σ' αυτόν το γήινο κόσμο αποτελεί «δέσμευση» για τον άνθρωπο, κυρίως σε ό,τι αφορά τον τελικό προορισμό. Το γεγονός ότι το άτομο μπορεί να είναι μέλος της συντεχνίας στην οποία ανήκει, της κοινωνικής του τάξης κ.λπ. και ότι οι διάφοροι λαοί εξακολουθούν πράγματι να αποτελούν μέλη μιας οργανικής ενότητας, οφείλεται σε μεγάλο βαθμό στην για όλους ενιαία δεδομένη και απ' όλους επίσης αναγνωρισμένη έσχατη θεμελίωση της ζωής. *Η χριστιανική θρησκεία αποτελεί το αδιαφιλονίκητο θεμέλιο και τον ιδανικό στόχο αυτής της ολόκληρης ζωής*. Στην πολιτική-πρακτική οικουμενικότητα έρχεται λοιπόν να προστεθεί η εκκλησιαστική-θρησκευτική οικουμενικότητα, που καθαγιάζοντας την πρώτη της προσδίδει

ένα χαρακτήρα σχεδόν υπέργειο. Και καθώς ο αυτοκράτορας είναι εδώ παράλληλα προστάτης της πίστης και ασκεί την εξουσία του στο όνομα της χριστιανικής θρησκείας αποκτούν και οι υπόλοιπες σφαίρες της ζωής κάποια σύζευξη προς το θείο και θεμελιώνονται πάνω σ' αυτό, γεγονός που έρχεται να ενδυναμώσει τη στερεότητά τους και τη μορφοποιητική τους δύναμη. Η κλιμακωτή διάταξη εξακολουθεί λοιπόν να υφίσταται και πέρα από τα γήινα. Η θρησκεία, δηλαδή η Εκκλησία, είναι η ύπατη δύναμη που περιλαμβάνει και ταξινομεί τα πάντα. Ακόμη κι αν η σχέση των δύο απτά δεδομένων θεσμών, του αυτοκράτορα και του Πάπα, πέρασε μέσα από πολλές διακυμάνσεις, η τοποθέτηση του πνευματικού τομέα πάνω από τον κοσμικό, η διαβάθμιση της σύνολης πραγματικότητας με το Θεό στην κορυφή, η ευθυγράμμιση ολόκληρης της γήινης ύπαρξης προς τον υπερβατικό κόσμο, εξακολουθούν εντούτοις να παραμένουν σ' όλη τη διάρκεια αυτής της εποχής γεγονότα με αδιαφιλονίκητη ισχύ. Ο άνθρωπος του Μεσαίωνα δείχνει ίσως μικρότερη επιφύλαξη απέναντι στον κόσμο από το Χριστιανό των πρωτοχριστιανικών χρόνων, ενώ και ο μοναχισμός του μέσου Μεσαίωνα είναι πολύ περισσότερο στραμμένος στον τομέα των πολιτιστικών επιδόσεων και εμφανίζει πολύ μικρότερη διάθεση φυγής από τον κόσμο σε σχέση με τους παλαιούς ερημίτες. Παρά ταύτα, ολόκληρη η ζωή είναι προσανατολισμένη προς το Επέκεινα, και τόσο η αγωγή και η τέχνη, όσο και η επιστήμη και η φιλοσοφία καθορίζονται απ' αυτόν τον προσανατολισμό. Ο βαθμός απάρνησης των εγκοσμίων που αρμόζει στον κάθε άνθρωπο διαφέρει βέβαια ανάλογα με τις μορφές ζωής, και εδώ προκύπτουν και πάλι οι ταξινομήσεις αυτών των τελευταίων (μοναχικός κλήρος - κοσμικός κλήρος - λαϊκοί). Για όλους όμως ισχύει ότι δεν μπορούν να αισθανθούν οικεία σ' αυτόν τον κόσμο και ότι πρέπει να προσαρμόσουν έτσι τη ζωή τους, ώστε να γίνουν πολίτες του θεϊκού βασιλείου της αιωνιότητας. Ως εκ τούτου ακόμη και στην τάξη των ιπποτών, που πράγματι είναι η μόνη που στη διάρκεια του Μεσαίωνα αναπτύσσει μια ανώτερη κοσμική καλλιέργεια, οι ιδιαίτερες αρετές των ευγενών ανυψώνονται με τρόπο χρι-

στιανικό. Ο ιπποτικός τρόπος ζωής αποτελεί εκείνη την πλευρά της μεσαιωνικής ζωής, που έχει να επιδείξει τα περισσότερα γνωρίσματα κοσμικής ζωής. Αλλά ο έρωτας και η χρήση των όπλων συμφύρονται εδώ με το θρησκευτικό στοιχείο και μέσα απ' αυτή τη σύμφυση χαλιναγωγούνται και εξευγενίζονται. Στην αρχιτεκτονική, τις πλαστικές τέχνες και τη ζωγραφική είναι ο γοτθικός ρυθμός που μαρτυρεί με τον ωραιότερο τρόπο τον πόθο της εποχής για υπέρβαση αυτού του κόσμου.

Η θρησκευτική ενότητα του Μεσαίωνα είναι παράλληλα μια ενότητα με δικό της μορφωτικό ιδεώδες και μορφωτικά περιεχόμενα. Το χριστιανικό ιδεώδες ζωής και μόρφωσης ισχύει χωρίς περιορισμούς, και παρά το γεγονός της ιδιαίτερης διαβάθμισης της μόρφωσης κατά κοινωνικές τάξεις, η εκπαίδευση διαμορφώνεται με ενιαίο τρόπο. Καθορίζεται εξ ολοκλήρου από το θρησκευτικό-εκκλησιαστικό τομέα και επεξεργάζεται και διαδίδει σ' ολόκληρη τη Δύση, παράλληλα με το καθαυτό θρησκευτικό μορφωτικό αγαθό, παράλληλα με την εκκλησιαστική ηθική και διδασκαλία, εκείνα τα περιεχόμενα, που προστέθηκαν στο χριστιανισμό από τα μορφωτικά ιδεώδη της αρχαιότητας και εκχριστιανίσθηκαν βαθμιαία κατά την όψιμη αρχαιότητα. Έτσι, διαμέσου των μοναστηριών αλλά και ολόκληρου του αναπτυσσόμενου σχολικού και εκπαιδευτικού συστήματος επιβάλλεται το σύστημα των «επτά ελευθέρων τεχνών», με χαρακτήρα κατ' εξοχήν ενιαίο σε ό,τι αφορά τις στοιχειώδεις γνώσεις και δεξιότητες, με ενιαία γλώσσα και συστηματική, με ενιαίες μορφές διδασκαλίας και διδακτικά βιβλία, έτσι ώστε στους κόλπους αυτού του κόσμου της μόρφωσης να εμφανίζεται, και σε ό,τι επίσης αφορά τη σκέψη, την αίσθηση και τη γλωσσική έκφραση, μια μεγάλη δυτική ενότητα. Αυτή η μεσαιωνική πνευματική διαμόρφωση, όπως ακριβώς η πολιτική τάξη πραγμάτων, η πνευματική καλλιέργεια των ιπποτών και των ευγενών ή η γερμανική μεσαιωνική λογοτεχνία, φθάνει στο αποκορύφωμά της κατά τον 12ο και 13ο αι. Μεσουρανεί με τους μεγάλους ρωμαλέους στοχαστές των σχολαστικών χρόνων: τον Thomas von Aquino, τον Albertus Magnus, τον Bonaventura. Οικοδομώντας πάνω στην Αγία

Γραφή, στα δόγματα της Εκκλησίας και στην αριστοτελική φιλοσοφία οι συγγραφείς αυτοί συνενώνουν το σύνολο των θεολογικών, φιλοσοφικών και επιστημονικών πνευματικών αγαθών σε μια ενιαία «Summa» με σαφή διάρθρωση. Με τη χρήση ρωμαϊκών εγκυκλοπαιδειών της όψιμης αρχαιότητας ήδη ο Isidor von Sevilla (+636) δημιούργησε την πρώτη μεγάλη εικοσάτομη εγκυκλοπαίδεια του Μεσαίωνα. Μ' αυτό τον τρόπο δεν διέσωσε μόνον τις επτά «artes liberales», αλλά και την υπόλοιπη γνώση της αρχαιότητας (ιατρική, νομική, πολιτειολογία, ανθρωπολογία, γεωπονία και πολλά άλλα ακόμη). Βασισμένοι πάνω σ' αυτόν και ιδιαίτερα στον Αριστοτέλη, που για πρώτη φορά έγινε πραγματικά γνωστός στον 12ο αι., όταν μεταφράστηκε από τα αραβικά, εξακολουθούν να δημιουργούν οι σχολαστικοί. Στην πιο βαθιά, την πιο καθάρια, την πιο περιεκτική όμως συστηματική φθάνει ο Thomas von Aquino. Είναι αυτός στον οποίο η θεμελιώδης χριστιανική στάση ζωής και η κατάφαση του κόσμου επιτυγχάνουν τον ύψιστο βαθμό αλληλοδιείσδυσης. Η δύναμη και η αξιοπρέπεια του φυσικού-ανθρώπινου καταφάσκονται πέρα για πέρα, εξυψώνονται όμως διαμέσου του χριστιανικού στοιχείου. Παράλληλα παρουσιάζεται στο έργο του μια στέρεα διαβάθμιση λογικής και πίστης. Η αποκάλυψη δε γίνεται αντιληπτή ούτε αποδεικνύεται μόνον διαμέσου της λογικής. Ασφαλώς όμως η λογική είναι σε θέση να αποκρούσει ενστάσεις απέναντι στο γεγονός της αποκάλυψης και να εξουδετερώσει αντιφάσεις, που παρουσιάζουν μεταξύ τους σημεία της Βίβλου. Η πίστη δεν είναι κάτι που αντιτίθεται στη λογική, παρά υπερβαίνει τη λογική. Η λογική είναι ιεραρχικά υποδεέστερή της και καλύπτει το δικό της τομέα δικαιοδοσίας στα πλαίσια των ορίων της, που καθορίζονται από την πίστη. Όπως όλη η φύση είναι υποταγμένη στους κανόνες του Θεού, έτσι και κάθε γνώση τίθεται, σε τελευταία ανάλυση, στην υπηρεσία της πίστης, και η φιλοσοφία καθίσταται με τον τρόπο αυτό υπηρέτρια της θεολογίας («philosophia ancilla theologiae»). Και όπως ακριβώς στην κλίμακα της δημιουργίας ξεκινώντας από την ανόργανη ύλη, τα φυτά, τα ζώα, τον άνθρωπο και τα

πνεύματα φθάνουμε μέχρι το Θεό, έτσι υπάρχει στο μεν κόσμο των ανθρώπων μια διαβάθμιση των διαφόρων επαγγελμάτων και κοινωνικών τάξεων, στη δε ηθική μια κλιμακωτή διάταξη, που αρχίζει από το φυσικό ηθικό νόμο (lex naturalis), ο οποίος γεννιέται μαζί με τον άνθρωπο, συνεχίζει με το θετό δίκαιο (δηλαδή την ιστορική - αντικειμενική ηθικότητα) και οδηγεί στην ηθική της αποκάλυψης και της θείας χάρης. Η αρχή της ιεραρχικής διαβάθμισης αποδεικνύεται έτσι ως η αρχή ολόκληρου του φάσματος της μεσαιωνικής ζωής και της πνευματικής της οργάνωσης. Στο χώρο της μεγάλης αυλικής ποιητικής δημιουργίας ο «Parzival» του Wolfram von Eschenbach αποτελεί το έργο στο οποίο εκφράζεται με τον διαυγέστερο τρόπο η υπερύψωση των κοσμικών πραγμάτων διαμέσου του στοιχείου της χριστιανικότητας.

3. Η εκπαίδευση στο Μεσαίωνα

Παιδαγωγώ λοιπόν, για το Μεσαίωνα σημαίνει κυρίως: οδηγώ τον άνθρωπο στην ταπεινοφροσύνη, την πίστη και την χριστιανική ολοκλήρωση και τον καθιστώ ενεργό μέλος της θρησκευτικής-εκκλησιαστικής κοινότητας έτσι, ώστε να μπορεί να γίνει πολίτης της βασιλείας των ουρανών. Η έννοια αυτή της αγωγής παραμένει η ίδια, ακόμη και στο μέσο Μεσαίωνα, όπου διαμορφώνεται ένα διακλαδιζόμενο σχολικό και εκπαιδευτικό σύστημα και όπου η διδασκαλία των κοσμικών μαθημάτων παίζει ήδη ένα σημαντικό ρόλο. Φορέας της εκπαίδευσης ως εκ τούτου είναι, αρχικά, αποκλειστικά ο κλήρος και για πρώτη φορά στους τελευταίους αιώνες της εποχής του Μεσαίωνα οι πόλεις αναλαμβάνουν ενεργό ρόλο στα εκπαιδευτικά πράγματα. Αλλά και τα σχολεία προορίζονται αρχικά μόνον για τον κλήρο. Μόνο σταδιακά επιτρέπεται η είσοδος σ' αυτά και λαϊκών. Τα σχολεία λοιπόν δεν είναι πρωταρχικά παρά ιδρύματα για την επαγγελματική εκπαίδευση του κλήρου, και ολόκληρο το σχολικό σύστημα εξακολουθεί να *υπηρετεί την αγωγή των ανώτερων κοινωνικών τάξεων*. Από τον κύκλο των μαθημάτων των μελλοντικών κληρικών μπορούμε να διακρίνουμε τις ελάχιστες απαιτήσεις (ανάγνωση, γραφή, ερμηνεία της Γραφής, μουσική, λειτουργία) και δεδομένου ότι τα εκκλησιαστικά κείμενα είναι γραμμένα σε ξένη γλώσσα προστίθεται στο πρόγραμμα το ξενόγλωσσο μάθημα και μαζί μ' αυτό μια λόγια εκπαίδευση (τα Λατινικά ως γλώσσα διδασκαλίας). Προκειμένου να υλοποιηθεί αυτό το πρόγραμμα δημιουργούνται τα μοναστηριακά σχολεία (Klosterschulen), οι επισκοπικές ή καθεδρικές σχολές (Domschulen) και οι θρησκευτικές σχολές (Stiftsschulen). Με την πάροδο του χρόνου η μεσαιωνική εκπαίδευση ρίχνει μεγαλύτερο βάρος

στα κοσμικά μορφωτικά αγαθά ενώ η σχολική μόρφωση διευρύνεται σιγά σιγά και στα λαϊκά στρώματα (ιππότες, αστοί, χωρικοί). Αλλά η τάξη των ιπποτών, η οποία ήδη από την εποχή των Σταυροφοριών αποκτά ιδιάζουσα σημασία και ταυτόχρονα αναπτύσσει δική της καλλιέργεια και μόρφωση, δεν διαθέτει ειδικά εκπαιδευτικά ιδρύματα. Στην περίπτωση της δε θα μπορούσαμε βέβαια να κάνουμε λόγο για θεωρητική - λόγια μόρφωση και γνώση, αλλά για μορφή και τέχνη ζωής, για στάση ζωής και εσωτερικό ύψος. Οι νέοι παιδαγωγούνται και μορφώνονται διαμέσου του προτύπου και της σύμπραξης στο δικό τους ή σε ξένο αυλικό περιβάλλον με σκοπό την απόκτηση ευγενικού ιπποτικού ήθους και τη γνώση της τέχνης των όπλων. Αν εκτός απ' αυτά ο νέος πρέπει να αποκτήσει λόγια μόρφωση ή να γίνει κληρικός, στέλνεται στα σχολεία των κληρικών. Για τους αγρότες δεν υπάρχουν ειδικά σχολεία. Τα παιδιά τους μεγαλώνουν μέσα στην οικογένεια ασκούμενα στις καθημερινές δραστηριότητες της ζωής. Το ίδιο συμβαίνει αρχικά και με την τάξη των αστών. Όπου υπάρχει ανάγκη για στοιχειώδη σχολική μόρφωση, στέλνει ο τεχνίτης ή ο έμπορος το παιδί του για κάποιο χρονικό διάστημα σε κάποιο μοναστηριακό ή κάποιο ενοριακό σχολείο (Pfarrschule)· γιατί, πριν αρχίσει η λόγια διδασκαλία της λατινικής γλώσσας τα παιδιά μαθαίνουν εδώ, όπως είναι αυτονόητο, την απλή ανάγνωση, γραφή και αριθμηση. Από το 13ο αι., όταν οι πόλεις ακμάζουν περισσότερο, δημιουργούνται και ειδικά σχολεία που ανήκουν στη δικαιοδοσία τους. Αυτά τα σχολεία των πόλεων (Stadtschulen) όσο μεν αφορά την ύλη εμμένουν περισσότερο στις στοιχειώδεις γνώσεις, όσον αφορά όμως το πνεύμα που τα διαπνέει ευθυγραμμίζονται καθ' ολοκληρία προς την εκκλησιαστική εκπαίδευση.

Οι πρώτες αφετηρίες για ένα μορφωτικό και εκπαιδευτικό σύστημα σε γερμανικό έδαφος ανάγονται στην ίδρυση των μοναστηριών των Βενεδικτίνων μοναχών κατά τον 7ο αι., ιδιαίτερα από ιρλανδούς και αγγλοσάξωνες μοναχούς. Σ' αυτά προσαρτώνται μοναστηριακά σχολεία (schola claustris, schola interior), τα οποία αρχικά είναι προορισμένα να διδάξουν τη

νέα γενιά του τάγματος, που γινόταν δεκτή τις περισσότερες φορές ήδη από την ηλικία των 7 χρόνων. Εκ των υστέρων γίνονται δεκτοί και νέοι που δεν πρόκειται να ακολουθήσουν το μοναστικό βίο (δηλαδή λαϊκοί). Αυτή η τελευταία ομάδα αποσπάται αργότερα από την ομάδα των εσωτερικών μαθητών και χαρακτηρίζεται ως «εξωτερικό μοναστηριακό σχολείο» (*Schola canonica, schola exterior*) ενώ διαθέτει και ιδιαίτερο πλέον οίκημα. Τα μοναστηριακά σχολεία παραμένουν μέχρι τον 8ο αι. σχεδόν τα μοναδικά σχολεία. Παράλληλα όμως, ήδη από νωρίς δημιουργούνται στις έδρες των επισκόπων επισκοπικές σχολές για τη μόρφωση των κοσμικών ιερέων αυτών των επισκόπων. Ανάλογα, στις εκκλησίες που ανήκουν σε κληροδοτήματα ιδρύονται πολλές φορές θρησκευτικές σχολές.

Κάτω από την ηγεμονία του Κάρολου του Μεγάλου η εκπαίδευση δέχεται ισχυρή ώθηση. Η αυλή του καθίσταται πολιτιστικό και μορφωτικό κέντρο, όπου καλλιεργείται ιδιαίτερα η λατινική γλώσσα. Εμπορούμενος ο ίδιος από μεγάλο ζήλο για μόρφωση, επιστά αδιάκοπα την προσοχή του στη διάδοση της χριστιανικής μόρφωσης και του χριστιανικού πολιτισμού στο βασίλειό του και προάγει δραστήρια το εκπαιδευτικό σύστημα. Παράλληλα η σκέψη του στρέφεται επίσης προς το πλεονέκτημα μιας οργανωμένης διοίκησης του βασιλείου μέσω καλύτερα μορφωμένων κληρικών και υπαλλήλων. Το αυλικό του σχολείο στο Aachen (*schola palatina*) αποδέχεται την παράδοση της ρωμαϊκής εποχής της Αυτοκρατορίας και των Μεροβίγγειων χρόνων. Στο σχολείο του διορίζει σπουδαίους δασκάλους: τον Αλκουίνο (*Alkuin*), τον *Paulus Diakonus* κ.ά. Το σχολείο αυτό θα αποτελέσει υπόδειγμα για την ίδρυση και άλλων σχολείων (*Tours, Fulda*). Σ' αυτόν οφείλεται και η απόφαση της Συνόδου του Aachen του 785, σύμφωνα με την οποία πρέπει να πολλαπλασιασθούν για τη μόρφωση των ιερέων τα μοναστηριακά σχολεία και οι επισκοπικές σχολές και να θεσμοθετηθούν εξετάσεις ως προϋπόθεση για τις χειροτονίες. Προσπάθησε πέρα απ' όλα αυτά να ιδρύσει, αν ήταν δυνατόν σε κάθε κοινότητα, ενοριακά σχολεία για τους λαϊκούς για την εκμάθηση

προσευχής και χριστιανικής κατήχησης (χωρίς διδασκαλία ανάγνωσης και γραφής). Ακόμη κι αν αμφισβητείται η άμεση επιτυχία των διαφόρων μέτρων που έλαβε, μπορεί να γίνει παραδεκτό, ότι η σχολική εκπαίδευση, τουλάχιστον του κλήρου, διευρύνεται με αργό ρυθμό στα χρόνια που ακολουθούν και ιδιαίτερα στην Οθωνική περίοδο, που με ζήλο επιδίδεται στις κλασικές σπουδές (Οθωνική αναγέννηση).

Η διδασκαλία στα μοναστηριακά σχολεία και τις επισκοπικές σχολές καθώς και στις θρησκευτικές σχολές διαρθρώνεται σε τρία επίπεδα. Το στοιχειώδες επίπεδο ασχολείται με το μάθημα γραφής και ανάγνωσης, με τη μελέτη ψαλμών, την ωδική και την καλλιγραφία. Το μεσαίο επίπεδο εποικοδομεί ένα κλειστό σύστημα των 7 «artes». Η ύλη θυμίζει σε πολλά σημεία της τα ρωμαϊκά σχολεία των Γραμματικών και διδάσκεται πολλή λατινική γραμματική με βάση τα εγχειρίδια του *Donatus* (4ος αι.) ή του *Priscianus* (6ος αι.). Σ' αυτά προστίθενται κείμενα κλασικών (ιδίως Βιργίλιος και Κικέρων) και χριστιανών λατίνων συγγραφέων, ασκήσεις ρητορικής κ.λπ. Ήδη ο *Alkuin* συνέταξε εγχειρίδια και των επτά τεχνών. Το νόημά τους το διατυπώνει με τη φράση: «Φορείς της θεϊκής σοφίας είναι οι κίονες των 7 ελευθέρων τεχνών και κανείς δεν κατακτά την τέλεια γνώση, αν δεν αναχθεί στο ύψος αυτών των επτά κιόνων ή επιπέδων». Το ανώτερο επίπεδο του σχολείου καθορίζεται επίσης καθ' ολοκληρία από τη θεολογία. Εδώ καταγίνονται κυρίως με την εξήγηση της Αγίας Γραφής και τη Δογματική και παράλληλα επιδίδονται στη σπουδή των πατερικών κειμένων. Ο μεγάλος μαθητής του *Alkuin*, ο *Rhabanus Maurus* (780-856), που ονομάστηκε «*erster praeceptor Germaniae*» («πρώτος διδάσκαλος της Γερμανίας»), δεν ιδρύει μόνο μια ολόκληρη σειρά από μοναστηριακά σχολεία και επισκοπικές σχολές μεταξύ *Fulda* και *Rhein*, αλλά και ασχολείται στα γραπτά του διεξοδικά με τη μόρφωση των κληρικών. Από εκείνους που διάγουν εκκλησιαστική ζωή απαιτεί εμβριθή μόρφωση, μια δίκαια ζωή και αυτοαγωγή με σκοπό την ολοκλήρωση μέσα από την πλησμονή θεϊκής σοφίας. Με άμεση προσάρτηση προς τον Αυγουστίνο κάνει επίσης μια διεξοδική συστηματική παρουσίαση των 7 ελευθέρων τεχνών

Τα μοναστηριακά σχολεία, οι επισκοπικές και οι θρησκευτικές σχολές παραμένουν σ' όλη τη διάρκεια του Μεσαίωνα η σπονδυλική στήλη του εκπαιδευτικού συστήματος. Αλλά χάρη στην άνθηση των πόλεων κατά το 13ο αι. όχι μόνον αυξάνεται ο αριθμός των ενοριακών σχολείων στις πόλεις, αλλά και αναπτύσσεται σε πολλά μέρη ένα σχολικό σύστημα που ανήκει καθαρά στη δικαιοδοσία της πόλης. Το σύστημα αυτό αποτελεί το σημείο αφετηρίας του κοσμικού σχολικού συστήματος και τον πρόδρομο των λατινικών σχολείων των πόλεων (städtische Lateinschulen) του 16ου αι. Ακόμη κι αν το μάθημα δε διαφέρει καθόλου από αυτό των εκκλησιαστικών σχολείων, είναι το συμβούλιο της πόλης αυτό που διορίζει τους δασκάλους στα σχολεία αυτά, τα οποία συχνά διαθέτουν δικό τους εποπτικό σύστημα και σχολικό κανονισμό. Συχνά τα σχολεία των πόλεων παραιτούνται από τη διδασκαλία του ανώτερου επιπέδου, που έχει ως στόχο ειδικά το επάγγελμα του κληρικού, και έτσι παραμένουν στοιχειώδη σχολεία. Παράλληλα διαμορφώνονται από το 14ο αι., ειδικά στις μεγάλες εμπορικές πόλεις, και τα λεγόμενα «*γερμανικά σχολεία γραφής και ανάγνωσης*» («*deutsche Schreib- und Leseschulen*»). Τα σχολεία αυτά αποτελούν αρχικά καθαρά ιδιωτικές επιχειρήσεις: άνδρες που ασκούν ως επάγγελμα την παροχή υπηρεσιών στους συμπολίτες τους με τη μορφή της σύνταξης γερμανικών επιστολών και δημοσίων εγγράφων και της τέλεσης λογαριασμών, αναλαμβάνουν παιδιά και τα εισάγουν στην τέχνη τους με παραδόσεις μαθημάτων γραφής, ανάγνωσης ή αριθμητικής. Αυτή η διδασκαλία, που έχει ως καθαρό στόχο της την απόκτηση τεχνικών δεξιοτήτων, δεν έχει καμιά σχέση με τη διδασκαλία του μαθήματος των θρησκευτικών ή με τη βαθιά μόρφωση, και στην περίπτωση που παραμένει καθαρά ιδιωτική, είναι μη αναγνωρισμένη διδασκαλία («*Winkelschulen*»). Χορηγείται όμως συχνά από τις αρχές της πόλης αλλά και από την Εκκλησία άδεια άσκησης αυτού του επαγγέλματος, έτσι ώστε αποκτά μια κάποια σπουδαιότητα. Αυτά τα γερμανικά σχολεία μαζί με τη στοιχειώδη διδασκαλία στην κατώτερη βαθμίδα του λατινικού σχολείου και με ένα μάθημα καθαρής κατήχησης των λαϊκών, που κατά

το Μεσαίωνα βρίσκεται τουλάχιστον στο ξεκίνημά του, αποτελούν τις αρχαιότερες ρίζες του μεταγενέστερου γερμανικού δημοτικού σχολείου (Volksschule). Σε μερικές μεγάλες πόλεις συναντάμε όμως ήδη κατά την εκπνοή του Μεσαίωνα ένα πολύμορφο εκπαιδευτικό σύστημα: εκτός από τα γερμανικά σχολεία γραφής και ανάγνωσης κάτω από ορισμένες συνθήκες βρίσκουμε μια ολόκληρη σειρά λατινικών σχολείων (σχολεία των πόλεων, επισκοπικές σχολές, θρησκευτικές σχολές και μοναστηριακά σχολεία) και ήδη ένα μεγάλο μέρος του αστικού πληθυσμού με ανώτερη και μέση ταξική κοινωνική προέλευση είναι ικανό να γράφει, να διαβάζει και να αριθμεί, εκεί που μερικούς αιώνες πριν η τέχνη αυτή ήταν ακόμη περιορισμένη στις τάξεις των κληρικών, των ανώτερων ευγενών και των βασιλικών υπαλλήλων. Βέβαια, το μάθημα σ' όλα αυτά τα σχολεία καθορίζεται καθ' ολοκληρία από την ύλη και την αυταρχικότητα. Καλλιεργούν κλίμα αυστηρής πειθαρχίας με πολλές ποινές, λείπει κάθε σημείο χαλάρωσης. Η μάθηση είναι υπάκουη πρόσληψη περιεχομένων με χαρακτήρα αυθεντίας, κυριαρχεί η αποστήθιση και η παθητική «ακρόαση». Στα λατινικά σχολεία τα λατινικά συνιστούν επίσης τη γλώσσα διδασκαλίας (με εξαίρεση την κατώτερη βαθμίδα). Ως διδακτικό εγχειρίδιο γραμματικής και ως αναγνωστικό χρησιμοποιείται στο μέσο και όψιμο Μεσαίωνα κυρίως το λεγόμενο «*Doctrinale puerorum*» («*Εγχειρίδιο για τα παιδιά*»), που συνέγραψε στα 1200 ο Γάλλος κληρικός Alexander de villa Dei.

Η πλέον σημαντική όμως παρουσία στον τομέα της μόρφωσης ανάμεσα στα έτη 1200 και 1500 είναι τα Πανεπιστήμια. Ο 12ος αι. επιφέρει μια μεγάλη έξαρση των επιστημών. Η αριστοτελική φιλοσοφία και αραβικές γνώσεις γονιμοποιούν την πνευματική ζωή της Δύσης και σε βραχύ χρονικό διάστημα αναπτύσσονται εντελώς προγραμματίστη επί μέρους επιστήμες, όπως για παράδειγμα με τον Abälard (Παρίσι) η θεωρητική θεολογία και φιλοσοφία, με τον Irnerius (Bologna) το ρωμαϊκό αστικό δίκαιο, με τον Gratian (στα 1150) το εκκλησιαστικό δίκαιο. Έτσι, τα παλαιά σχολεία δεν ανταποκρίνονται πλέον ικανοποιητικά στην αυξανόμενη ορμή για γνώση και σχημα-

τίζονται ιδιωτικοί συνεταιρισμοί επιστημονικής διδασκαλίας. Εξαπλώνονται σε όλους τους κλάδους και καθίστανται ένα μεγάλο ελεύθερο σωματείο λογίων και μαθητών, που αναγνωρίζεται κατόπιν από την εκκλησιαστική και κοσμική εξουσία και εφοδιάζεται με προνόμια. Μ' αυτόν τον τρόπο κυλά η εξέλιξη τόσο στην Ιταλία όσο και στη Γαλλία, όπου εμφανίζονται τα πρώτα Πανεπιστήμια (Bologna 1119, Salerno, Πάδουα, Παρίσι 1200, έπειτα στην Αγγλία Καίμπριτζ, Οξφόρδη 1245). Τα Πανεπιστήμια αυτά δεν ιδρύονται, αλλά αναπτύσσονται και αποκτούν βαθμιδόν σταθερή μορφή. «Universitas» είναι ο χαρακτηρισμός για το μεγάλο οργανωμένο συνεταιρισμό διδασκόντων και μαθητών, ενώ το ίδιο το εκπαιδευτικό ίδρυμα ονομαζόταν «Studium generale» για το λόγο ότι εδώ καταγίνεται κανείς με όλες τις επιστήμες και αυτού του είδους οι σπουδές έχουν υπερτοπικό χαρακτήρα. Αφότου κατά το 13ο αι. οι γερμανοί μαθητές, που επιδίωκαν μόρφωση ανώτερου επιπέδου μετά το σχολείο των Γραμματικών, μετέβαιναν στη Γαλλία (ειδικά για φιλοσοφικές και θεολογικές σπουδές) και στην Ιταλία (ειδικά για σπουδές στο Δίκαιο), ιδρύονται κατά το 14ο αι. σύμφωνα με το πρότυπο του συντάγματος του Πανεπιστημίου του Παρισιού τα πρώτα γερμανικά πανεπιστήμια, τις περισσότερες φορές από τους ηγεμόνες: Πράγα 1348, Βιέννη 1365, Χαϊδελβέργη 1386, Κολωνία 1388 (εδώ υπήρχε ήδη από πριν μια σχολή των Επιστημών), Erfurt 1392, Λειψία 1409, Rostock 1419.

Λίγο αργότερα, λίγο πριν από την εισβολή του ανθρωπισμού στα πανεπιστήμια, ακολουθεί ένα νέο κύμα πανεπιστημιακών ιδρύσεων: Greifswald 1456, Freiburg 1457, Βασιλεία 1459, Ingolstadt 1472, Trier 1473, Μαγεντία (Mainz) και Τυβίγγη (Tübingen) 1477, Wittenberg 1502, Frankfurt a.d.O. 1506.

Την οικονομική βάση αποτελούν συχνά δωρεές από την εκκλησιαστική περιουσία και χορηγήσεις από τις εκκλησιαστικές προσόδους στους πανεπιστημιακούς δασκάλους. Στα προνόμια των πανεπιστημίων ανήκουν κυρίως η εκ μέρους των εκκλησιαστικών αρχών χορηγούμενη άδεια διδασκαλίας, διεξαγωγής των εξετάσεων και απονομής των ακαδημαϊκών

βαθμών καθώς και τα δύο εκ μέρους της κοσμικής εξουσίας χορηγούμενα δικαιώματα της σύνταξης ίδιου συντάγματος και της αυτοδιοίκησης. Ταυτόχρονα το πανεπιστήμιο διατηρεί ίδια δικαστική δικαιοδοσία για όλα τα μέλη του. Αναφορικά με τη διδασκαλία και τις εξετάσεις το μεσαιωνικό Πανεπιστήμιο διαρθρώνεται σε σχολές, σε κάθε μία από τις οποίες προΐσταται ο κοσμήτορας. Τις περισσότερες φορές υπάρχουν τρεις σχολές των Επιστημών («ανώτερες»): Θεολογία, Δίκαιο (κάποιες φορές διαιρεμένο σε αστικό και κανονικό Δίκαιο) και Ιατρική, ενώ λειτουργεί και η γενική («κατώτερη») σχολή των Επιστημών: η *facultas artium*. Στη σχολή αυτή το σύστημα των επτά τεχνών -ιδιαίτερα η αριστοτελική φιλοσοφία - βρίσκει τώρα έναν καινούργιο τόπο καλλιέργειας: η μελέτη τους διευρύνεται και εμβαθύνεται και έτσι η σχολή των τεχνών σχηματίζει ένα ενδιάμεσο επίπεδο ανάμεσα στα λατινικά σχολεία και τις σχολές των Επιστημών. Όσον αφορά την αυτοτέλεια, τη δικαστική δικαιοδοσία και την αυτοδιοίκηση, το Πανεπιστήμιο διαρθρώνεται ανάλογα με τον τόπο καταγωγής των δασκάλων και των φοιτητών, σε «έθνη» (*nationes*). Ωστόσο η διάκριση αυτή δεν τέθηκε ποτέ σε εφαρμογή στα γερμανικά πανεπιστήμια που ιδρύονταν με κυβερνητικές πράξεις, και βαθμιαία εξαφανίσθηκε εντελώς. Επί κεφαλής του συνόλου βρίσκεται ο εκλεγόμενος πρύτανης (*rector*). Υπάρχουν φορές που ο πρύτανης είναι ένας επιφανής φοιτητής.

Η διδασκαλία γίνεται σύμφωνα με τους σχολικούς κανονισμούς και η πορεία των σπουδών είναι προδιαγεγραμμένη. Ο φοιτητής αρχίζει τις σπουδές του στη σχολή των Τεχνών. Μετά από σπουδές ενάμιση έως δύο ετών αποκτά κατόπιν εξετάσεων τον τίτλο του «αποφοίτου» («*baccalarius*» ή *Bakka-laurus*).

Αυτό όμως το πετυχαίνει μόνον ένα 25% των φοιτητών· οι περισσότεροι εγκαταλείπουν το πανεπιστήμιο ήδη πιο πριν, δεδομένου ότι πρόθεσή τους ήταν απλά να διευρύνουν κάπως τη γενική τους παιδεία. Μετά από άλλα δύο έτη αποκτά ένας και πάλι κατ' αναλογία μικρός αριθμός αποφοίτων τον τίτλο του δασκάλου (*magister*). Συχνά οι δάσκαλοι είναι υποχρεωμένοι

να διδάξουν για διάστημα δύο ετών στη σχολή των Τεχνών. Οι εξετάσεις του Magister σηματοδοτούν το τέλος των σπουδών στη σχολή των Τεχνών. Τώρα ο δρόμος είναι ελεύθερος για τις ανώτερες σχολές, για τις οποίες υπάρχουν και πάλι βαθμοί. Ο βαθμός του «διδάκτορα» (doctor) παρέχει το δικαίωμα να διδάξει κανείς στη σχολή. Το μάθημα συνίσταται σε παραδόσεις και επιστημονικούς εριστικούς διαλόγους. Στις παραδόσεις δε γίνεται συστηματική παρουσίαση κάποιας επιστήμης, αλλά ερμηνεία κάποιου κειμένου (διδακτικό εγχειρίδιο), και συνεπώς δεν έχουν ως στόχο τους την ατομική παραγωγικότητα ούτε του δασκάλου ούτε του φοιτητή. Αντίθετα στη διάρκεια των επιστημονικών ερίδων παρουσιάζονται απόψεις πάνω σε συγκεκριμένα θέματα και ακολουθεί η υπεράσπισή τους ή και η αντίκρουσή τους από τους υπόλοιπους φοιτητές. Τα περιεχόμενα της διδασκαλίας και ο τρόπος ζωής, όπως είναι φυσικό, βαδίζουν εξ ολοκλήρου πάνω στις αρχές της Εκκλησίας. Η αγαμία αποτελεί αυτονόητο αίτημα για τους διδάσκοντες, ενώ δάσκαλοι και φοιτητές συγκατοικούν ως επί το πλείστον στα κολλέγια και τις φοιτητικές εστίες ακολουθώντας τον τρόπο ζωής των κανονικών κληρικών, σε κλίμα μοναστηριακής πειθαρχίας. Τα πανεπιστήμια διευρύνουν τώρα το πνεύμα του Αριστοτέλη και των σχολαστικών μέχρις ότου ο νεαρός ανθρωπισμός χτυπήσει ορμητικά τις πύλες τους.

Παρουσιάσαμε μέχρις εδώ σχηματικά την κύρια τάση του Μεσαίωνα, που φθάνει στο ύψιστο σημείο της ακμής της με τους σχολαστικούς και που καθορίζει καθ' ολοκληρία και το εκπαιδευτικό του σύστημα σ' όλη τη διάρκειά του. Θα πρέπει όμως, έστω και με συντομία, να γίνει μνεία και του ρεύματος του *μυστικισμού*, που ρέει υπογείως σ' όλη τη διάρκεια του Μεσαίωνα. Το ρεύμα αυτό διογκώνεται στους τελευταίους αιώνες της εποχής και παρουσιάζει κάποιο ενδιαφέρον και από παιδαγωγική σκοπιά. Αυτό που εν γένει χαρακτηρίζει το «φθινόπωρο του Μεσαίωνα» (J. Huizinga) είναι το γεγονός ότι η ζωή διευρύνεται και γίνεται περισσότερο πολύμορφη. Η συνολική εικόνα παρουσιάζει πιο έντονα και πιο συχνά τα σημάδια της ανησυχίας και της έντασης. Η

ισορροπία που έχει πετύχει ο οικουμενισμός του μέσου Μεσαίωνα δοκιμάζει σε όλους τους τομείς ισχυρά πλήγματα κατά της ευστάθειάς της και μέσα από πολλαπλά φαινόμενα αποσύνθεσης και κλονισμού του πολιτισμού στο σύνολό του προαναγγέλλεται μια μεγάλη μεταβολή στη ζωή των ανθρώπων: πολιτική (εμφάνιση των χωροδεσποτειών), κοινωνική (παρακμή του ιπποτικού και αγροτικού τρόπου ζωής), οικονομική (ακμαιότερο εμπόριο, αρχόμενη χρηματιστική οικονομία), θρησκευτική (μυστικισμός, συνοδικά και αιρετικά κινήματα), επιστημονική (έρις περί των γενικών εννοιών). Το κίνημα του μυστικισμού είναι λοιπόν ένα από αυτά τα συμπτώματα. Οι σημαντικότεροι εκπρόσωποί του είναι οι Meister Eckart, Tauler, Seuse και Thomas a Kempis. Ενώ ο σχολαστικισμός διαμορφώνει προσεκτικά το εκκλησιαστικό σύστημα διδασκαλίας σε μια ενιαία φιλοσοφική κοσμοθεωρία, έχει δηλαδή έντονα ορθολογικό χαρακτήρα και εργάζεται με τον βαρύ οπλισμό της υψηλής λόγιας μόρφωσης, οι μυστικιστές αποτείνονται περισσότερο στη θυμική διάθεση του ανθρώπου και στον κόσμο των λαϊκών. Τα κηρύγματα και τα γραπτά τους συντάσσονται συχνά στη μητρική γλώσσα, αρνούνται τη δογματική ακαμψία και καθετί το απλά εξωτερικό και θεσμοποιημένο και επιδιώκουν την πλούσια εσωτερική ζωή. Ο άνθρωπος οφείλει μέσα από διαδικασίες ενδοσκόπησης να ανακαλύψει τη θεϊκή του προέλευση και να φθάσει σε μια γαλήνη, που να εκτείνεται πέρα από τόπο και χρόνο· είναι τότε που θα αναπαυθεί αυτός στο πνεύμα του Θεού και ο Θεός μέσα του. Αφαιρείται με αυτόν τον τρόπο από τη χριστιανική μεταφυσική κάτι από την αυστηρότητά της, από την άλλη πλευρά όμως το βλέμμα επικεντρώνεται εξ ολοκλήρου στο εσωτερικό της ψυχής. Αλλά και για τη μόρφωση του ανθρώπου η λόγια ενασχόληση δεν έχει πλέον τη σπουδαιότητα που της απέδιδε η σχολαστική διάνοηση. Χωρίς να απαρνηθεί τα εγκόσμια ο άνθρωπος πρέπει να καλλιεργήσει πάνω από όλα το στοχασμό και τον προσωπικό του ψυχικό βίο. Από τη μυστικιστική αυτή θέση επηρεάστηκαν περισσότερο ή λιγότερο οι αδελφότητες των λαϊκών του όψιμου Μεσαίωνα ενώ από το πνεύμα της εμφορούνται ιδιαίτερα τα

«Σχολεία της κοινής ζωής» («Brüder vom gemeinsamen Leben») στις Κάτω Χώρες, καθώς και τα μοναστηριακά σχολεία στις Κάτω Χώρες, τον Ρήνο και τον Μάας.

Joh. Müller: Vor- u. frühreformatorische Schulordnungen u. Schulverträge (1885 ff.). E. Garin: Geschichte u. Dokumente der abendländischen Pädagogik. I. Mittelalter (TB 1964). P. Ketsch: Kindheit in der Geschichte. II. Kinder u. Jugendliche im Mittelalter (1987).